

תוכן העניינים

5	פתח דבר
9	מבוא
25	פרק ראשון: המאה האחת-עשרה: צרפת ואשכנז צרפת 27 גרמניה 52
59	פרק שני: המאה השתיים-עשרה: צרפת ואשכנז גרמניה 59 צרפת 66
82	פרק שלישי: המאה השלוש-עשרה: צרפת ואשכנז צרפת 82 גרמניה 97
102	פרק רביעי: פרובאנס וספרד פרובאנס 102 ספרד 112
121	נספח
157	רשימת כתבי-היד
162	ביבליוגרפיה
168	רשימת קיצורים
169	ראשי-תיבות
	מפתחות
170	מפתח עניינים
172	מפתח שמות וחיבורים

מבוא

קיימות נסיבות שכותן כה רב, עד שאין לאידיאה עמידה בפניהן, ותולדותיה בעולם העשייה הן בעיקר תולדות כניעתה, או לכל-היותר — הסתגלותה. זה דינו של איסור ריבית בחברה, שפרנסת רוב חבריה תלויה במסחר, וקל-וחומר בן-בנו של קל-וחומר אם משלח-ידם הוא המשכונאות עצמה. שום יזמה עסקית אינה יוצאת לפועל בלא מימון, ואין סחר בלי הקפה; ושניים אלה — המימון וההקפה — נקנים רק בכסף הוא הריבית. הרוצה אפוא ללמוד פרק באימאננטיות ובהסתגלות בתולדות ההלכה, לבדוק גלגולי רעיונות, שהוויתור והעמידה-שכנגד משולבים בה יחד — מוטב שילך אצל תחומים, שבהם לא גברה ידה של המציאות הזרה והאכזרית, עד שההתנגדות לה היתה שוללת משומרי-תורה אפשרות של קיום.

ובכל-זאת עניין לנו בפרשת ריבית: ואם לא בכולה — הרי במקצתה. בלית ברירה הועלו בימיה-הביניים היתרים ברוב התחומים החיוניים של האשראי. רבנו תם הורה שהלכה כרב נחמן ב'טרשא',¹ ובוה הותרה הקפה בין יהודי לחברו. הראב"ד פסק, שכל הפרש בין אחוז הרווח לאחוז הפסד מתיר את ההסדר של 'עיסקא',² שהיא מעין 'קומגדה' (דהיינו, שותפות למחצה, כאשר הכסף שנותן השותף הסמוי הוא

* ההערות בחיבור זה הן לעיתים ארוכות. יש והערה כוללת כמה עניינים ובמקרה זה הם צוינו באותיות (א), (ב) וכיוצא בהן. לעיתים טעונים הדברים הנאמרים בהערות ביסוס. כדי לא לשבור את רצף הדברים הבאתי מה שנראה כהערות להערות במרוכז לאחר הענין כולו בסימון בספרות (1). (2) וכיוצא בהן.

כתבי-היד צוינו לפי מספרם בקטלוגים של הספריות השונות. כתבי-יד של ספריה שאין לה קטלוג נרשמו לפי מספרם באותה ספריה. רשימה כוללת של מספריהם של כל כתבי-היד בספריותיהם ניתנת להלן, עמ' 157 ואילך.

1 ספר הישר, חידושים (שלוזינגר), ס' תקע"ט (בשו' 10 נמצאת השמטה בשל הדומות, ויש לתקנו על-פי שבלי הלקט, ב, עמ' 83, שו' 11—12) וס' תקצ"ב. (רב האי גאון קדם לו בזה, ברם לפי פירושו אין שם שום אגר נטר 'חרשי'). רק בצירוף פירושו של רש"י (ואולי הוא המסורת הגרמנית, עיין ראב"ן, סימן ה', 'ורבותי פירשו') עם פסק כרב נחמן הותר אשראי מסחרי. (אי-אפשר להוכיח כלום מדברי רבנו גרשם במעשה גאונים (עמ' 70; פרדס, ס' רס"ט; שבלי הלקט (להלן שבה"ל) ב, עמ' 81) באשר לפירושו לטרשא, שיתכן שמפרש הוא כרש"י אלא שאינו פוסק כרב נחמן, וייתכן שגם מפרש כרש"י וגם פוסק כרב נחמן אלא שסבור שדבר שדמיו קצובין לא נאמר בו דין טרשא [עיין ראב"ן, שם]. ושער המטבע הוא מהדברים הקצובין בדרך כלל.)

2 תמים דעים, ס' ג"א. ועיין דבריו של ש' אברמסון, תרביץ לו. (תשכ"ז), עמ' 168.

בחציו מילווה ובחציו פקדון), ועל-ידי זה שוחרר מימון עסקים מ'מיטת-סדום' של הפרש קבוע של שישה-עשר אחוז, שהיה דרוש, כנראה, בכל 'עיסקא' עד ימיו.³ בעלי התוספות תרמו את שלהם ל'קומנדה' הנפוץ באמרם, שאין צורך לשלם לשותף הפעיל ב'עיסקא' אפילו סכום מינימאלי, שמתוך שהוא עוסק בשלו, הוא עוסק ממילא גם בחלקו של שותפו הסמוי, כמו שאמר התלמוד: 'גביל לתורא גביל לתורי',⁴ והראב"ד נתן את הגושפנקה למשכנתא — סידור מרכזי במערכת האשראי בפרובאנס, שבו היה המלווה תופס את שדותיו של הלווה למשך תקופת החוב ואוכל פירותיו, מבלי שתנוכה אכילה זו מן החוב⁵ — כשהוא צירף דין 'נכיתא' לדין 'אתרא דלא מסלקי' והעלה היתר בידו.⁶

בפסקים אלה היה משום הסתגלות, ובאחד, אולי, גם משום הברקה; אך אין בהם משום יצירה הלכתית, ובוודאי לא משום התוויית קו חדש בהלכה. הלומד פרק 'איזהו נשך' יראה, שכבר בתקופת האמוראים ניתן למצוא היתרים להקפה, ל'עיסקא' ולמשכנתא; זאת אומרת — למעשה הותרה ריבית באשראי מסחרי, במימון עסקים ובהלוואת כספים בחברה קלאית. כבר הורה התנא ר' יהודה, שאין צורך לשלם לשותף הפעיל ב'עיסקא' לא 'שכרו משלם' ואף לא 'כפועל בטל'. אלא 'אפילו לא טבל עמו בציר ולא אכל עמו אלא גרוגרת אחת זהו שכרו'; ואף דרישה צנועה זו ביטלו חכמי התלמוד בקבעם 'גביל לתורא גביל לתורי'.⁷ כבר הורה רב נחמן,

3 עיין לדוגמה: תשובות הגאונים, הרכבי, ס' תק"ן, תקנ"ו [תשובות רס"ג, מילר, ס' ל"ג]; תשובות גאוני מורח ומערב, ס' רכ"ה; שבה"ל, ב, עמ' 84 בשם הר"ח. ועיין: פ"ו מהל' שלוחין ושותפין ה' ד'.

4 ראב"ן, ב"מ על אתר; מרדכי, ב"מ, שכ"ה בשם הראב"י; סמ"ק, ציריך, בשם תוספות (לדוגמה: כ"י מוסקבה גינצבורג 187, דף 168 ע"א; כ"י הסמינר התיאולוגי רביניקה 653, דף 209 ע"ב). א. מה שלמעשה כמעט זהה לו, פסקו של הר"ח (או הפסק שהילך בשמו) במרדכי שם, סמ"ק ציריך שם, ודברי המהר"ם בתשובות ופסקים מהר"ם מרוטנברג, כהנא, ב, עמ' ס"ז-ס"ח. (השתמתי במלה commenda במובן הרחב שלה. עיין: A. Udovitch, 'At the Origin of the Western Commenda. Islam, Israel, Byzantium?' *Speculum* XXXVII (1962), pp. 198-207.)

5 על מרכזיותה של המשכנתא בחברה קלאית עיין המחקרים הקלאסיים של R. Genestal, *Rôle des monastères comme établissements de crédit étudié en Normandie du XIe à la fin du XIIIe siècle*; H. van Werwecke, 'Le mortgage et son rôle économique en Flandre et Lotharinge', *Révue Belge de Philologie et d'His-M. Castaing-Sicard, Les — על אודות פרובנס עיין* VIII (1929), pp. 53-91 *contrats dans le très ancien droit toulousain (XIe-XIIIe siècle)*, pp. 308-321; M-L. Carlin, *La pénétration du droit romain dans les actes de la pratique provençale (XIe-XIIIe siècle)*, pp. 182-185

6 ספר התרומות, כ"ג-כ] (דפוס גידולי תרומה, רכו ע"ג, רכו ע"א); שיטה מקובצת לב"מ, סז ע"א; חידושי הריטב"א לב"מ (הישנים) סז ע"א ד"ה אמר רב פפא (דפוס אמשטרדם תפ"ט, עמ' לח ע"ב); השלמה ב"מ, פ"ה סס"ו; חידושי הרשב"א לב"מ, עמ' קלג ע"ב.

7 ב"מ סח ע"ב (ובשינויי לשון בתוספתא ב"מ, פ"ד ה' י"א, מהד' צוקרמנדל, עמ' 380).

שהמוכר בתשרי, אף שהפרעון יבוצע רק בניסן, מותר לו למכור בתשרי ב'דמים יתרים', לפי שער היוקר של ניסן; זאת אומרת: ריבית סמויה מבחינה כלכלית.⁸ ואילו אכילת פירות משדה ממושכן — שהיא הצורה המקובלת של ריבית בחברה חקלאית — הותרה לפי דעה אחת בתלמוד על-ידי 'נכיתא', דהיינו תשלום סכום סמלי בלבד מצד הנושה, ורבינא עצמו אכל פירות על-פי הסדר זה.⁹

תופשי-התורה בימי-הביניים ליבנו את השיטות הללו, תרצו את הקושיות שהיו עליהן והעלו אותן אחר-כך מדעה לפסק-הלכה. הבעיות שנידונו בעניין זה על-ידם היו ידועות מקדמת דנה, הלחצים ללא-נשוא, והקטיגוריות — ולמעשה ההיתרים — כבר עמדו להם מן המוכן. אין תימה אפוא אם בגישתם ועשייתם אין הבדל רב בין חכם לחברו ובין תרבות יהודית לחברתה. עם זה מובן הוא מדוע לא תיבנה ההיסטוריה של ההלכה מחקירת פרשיות כגון אלו.

ענייננו אפוא באותם מקומות, שבהם לא נדרש מחכמי-ההלכה להמשיך בכיוון האמוראים, אלא להיפך — תפנית של מאה ושמונים מעלות; מקומות, שלא תבעו טיפול בהסדרים המוכרים מן התלמוד, בתוספת נוסף משלהם, אלא יצירת מסכת שלמה של הלכות, שתווסת פעילות חדשה, אשר אין למצוא בדברי הגמרא כיצד לנהוג בה. אין ענייננו באשראי המסחרי על צורותיו השונות, אלא בפשוט שבאשראי — הלוואה בריבית בין יהודי לחברו. חשיבות יתרה נודעת לשאלה זו בימי-הביניים, שהרי בתקופה שבה שגשגה ההלכה נדחקו רגלי היהודים מן המסחר והם עברו לעסקי הלוואה — וכל מלווה מקבל, כידוע, חלק נכבד מממונו מהלוואות שהוא לוקח מאחרים. אפילו באותן ארצות ובאותן מאות, שבהן עוד היה המסחר משלח-ידם של היהודים, היתה שאלה זו חיונית, שהרי לעתים תכופות הסדר של 'עיסקא' אינו נוח, ולכן מעדיף סוחר לקבל את מימונו בהלוואה ישירה, ובלי מימון כזה אינו יכול לנהל את עסקיו. גם יודעים אנחנו, שבשלבים ראשוניים של כלכלה מסחרית היה הסוחר הממוצע גם המלווה, שכן היה מן היחידים בחברה שבידם כסף מזומן; הדיפרנציאציה בתפקידים באה רק אחר-כך.¹⁰ ובתחום ההלוואה לא נמצאו היתרים בתלמוד.

להתיר ריבית בין יהודי לחברו לא היה אפשר — שהרי התורה אסרתה. הדבר ייתכן רק בשילובו של גוי בעיסקה. ברם גם זאת חזוה התלמוד מראש, ובהלכה מפורסמת של 'לחומרא'¹¹ אסר את השימוש ב'איש-קש' (או: 'מתוך קש'; strawman) נכרי כדי לעקוף את איסור הריבית. כאן נדרש מבעלי-ההלכה לגלות פנים חדשות בגוף הלכה זו; והשאלה היתה, הלגלות אם לאו, ואם לגלות — כיצד?

8 הולך אני כאן בעקבות רש"י (עיין לעיל, הערה 1). הביטוי 'דמים יתרים' לקוח מהרשב"א בחידושו ל"ב, עמ' קכד סע"א, ועיין שם.

9 ב"מ סז ע"ב.

J. Kulischer, 'Warenhändler und Geldausleiher im Mittelalter', *Zeitschrift für Folkwirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, XVII (1908), pp. 29-71, 201-254.

11 ב"מ עא ע"ב.

פרק ראשון

המאה האחת-עשרה

צרפת ואשכנז

אשראי בין-יהודי, ולא פחות חשוב — מוביליותו של אשראי זה, גישור בין ההיצע של הון לביקוש, וגביית חוב בחברה הסובלת (או ששכבות רבות בה סובלות) ממחסור במטבע — אלו הן הבעיות שעמדו בפני ההגות ההלכתית באירופה כבר בראשית ימיה.

תנאי מוקדם לטיפול בשאלות הללו — הקשורות, כפי שאמרנו, קשר בל-יינתק במשכונאות — היה שילובו של גוי בעיסקה, שהרי בלעדיו כל סידור-אשראי יהיה הלוואה בריבית בין יהודי לחברו. אך צעד זה היה הוא גופן בעייתית. שכן אף-על-פי שהעם נהג היתר מקדמת דנה בריבית מעכו"ם¹, הרי התלמוד לכאורה אסר אותה. ברם הפתרון עמד כבר מן-המוכן. לפי דעה אחת בתלמוד, מותר לקחת ריבית מן העכו"ם. לפי דעה אחרת ריבית זו אמנם אסורה, אך מותר ליהודי לקחת 'כדי חייו', ולתלמיד-חכם — אף יותר מ'כדי חייו'. לפי שיטה שלישית אין איסור זה איסור נשך במהותו, אלא הוא גדר וסייג חברתי, כדי להרחיק את היהודי מעסקים עם גוי, שלא ילמד ממעשיו. ובאו חכמי-ההלכה וטענו את כל הטענות הסמוכות ונראות:²

1 הראשון שהורה כי ריבית מעכו"ם מותרת הוא ר"ת (עיין בהערה הסמוכה), אך כפי שאמרתי במבוא, (לעיל עמ' 17) לא מצאתי אף רמז בספרות האירופאית שקודם לו נזהר אדם מלהלוות לגוי בריבית. עיין בכל המקורות שצוינו בחיבור זה. (גם אם נקבל את עדות הרשב"א, שרש"י עוד התיר ריבית מעכו"ם, עדות שאינה מקוימת ע"י שום מקור אשכנזי, נגיע לאותה מסקנה. שהרי לא נמצא שום רמז בספרות קודם לתנ"ו או בכתביהם של חכמי פרובאנס שנוהרו מלהלוות לעכו"ם בריבית. אדרבה, עיין: גנוי-שכטר. ב, עמ' 220.) (עיין שו"ת הר"ן ס' ג"ו, ואין לשואל זה את רוע. והשווה דבריו של הר"ן בסוף עם דבריו בחידושי לב"מ על אתר. הטקסט המודפס מקיים ע"י כ"י בודלי 454; בכ"י מוויאום הבריטי 437, לפני המלים 'ופסק ר"ח' כתוב עוד באותיות גדולות 'לענין פסק הלכה' וההמשך כבדפוס).

2 תהליך זה כבר תואר על-ידי כמה חוקרים ואין טעם לחזור על דבריהם. ניתן להוסיף עכשיו על המקורות שהובאו על ידם כהנה וכהנה, אך ללא תועלת של ממש. עיין: י' רוזנטל, 'ריבית מן הנכרי', תלפיות, ה (1952), עמ' 472 ואילך; ו (1953), עמ' 130 ואילך (ובצורה מורחבת בספרו: מחקרים ומקורות, א, עמ' 253—323); ש' אלבק, 'יחסו של ר"ת לבעיות זמנו', ציון יט (תשי"ד), עמ' 106—108; S. Stein, 'The Development of the Jewish Law of Interest from the Biblical Period to the Expulsion of the Jews from England', *Historia Judaica* XVII (1955), pp. 3—40.

(1) שההלכה היא כאותו 'יש אומרים' בתלמוד המתיר ריבית זו; (2) שהואיל והיהודים נסבלים רק בגלל חשיבותם לאוצר, ואיש אינו יודע כמה מסים יוטלו עליהם מחר, אין עתה שיעור לכדי חייו; (3) שהואיל וחיים הם בקרב הגויים, וכל עסקיהם אתם, אין סיבה להתרחק מריבית יותר ממסחר ומכל משא-ומתן; (4) שעכשיו נוהג כל אדם כאילו היה תלמיד-חכם. וכך נעלם איסור-לא-איסור זה מאופק ההלכה האירופאית.

אך היתר לקיחת ריבית מעכו"ם ללא הגבלה — חרף היותו יסוד-מוסד ואבן-פינה בעסקי האשראי של היהודים בימי-הביניים — היה למעשה היתר מוגבל למדי. כלי-עוד הללוה יהודי כסף לגוי ישירות, והלווה פרע את ההלוואה לנושהו במישרין — הספיק להם ההיתר. אבל לא תמיד היו העסקים כה פשוטים. לעתים קרובות נדרשו מתווכים לגשר בין היצע וביקוש. ומתעוררת מיד השאלה: מה דינו של יהודי הלווה כסף באמצעות מתווך נוצרי, או של נוצרי הלווה כסף באמצעות יהודי? האשראי מטבעו מוכרח הוא לנדוד, שהרי אין לך מלווה שאינו נזקק בעצמו למימון. יהודי הלווה לנכרי תמורת ערבון; לאחר זמן — כאשר הוא עצמו נזקק לכסף — השיגו מיהודי אחר והשתמש לשם כך במשכון שזה עתה קיבל מן הנכרי כערבון. מה מעמדה ההלכתי של עיסקה שכזו? היהודי הוא שקיבל את הכסף, אך המשכון היה של גוי; מיהו בסופו של דבר הלווה? חובות כידוע לא תמיד נפרעים בזמן. ועקב מחסור במזומנים בתקופה שאנו עוסקים בה התפתח המוסד של Schadennehmen (קבלת ההפסד).³ כאשר הגיע זמן הפרעון ולא היה ביד הלווה במה לפרוע, היה מורה לנושהו לקחת את משכונו, לעבוטו ביד נושה אחר ולקחת את הכסף לעצמו. ובאשר למשכון — ידאג הלווה לפדיונו. מה דינו של מוסד מרכזי זה במערכת הריבית? יהודי, למשל, לווה כסף מנכרי, ובבוא זמן הפירעון הורה לנושהו הנכרי לעבוט משכונו אצל יהודי אחר. בהלוואה (שננייה) זו הגוי הוא

3 ל- Schadennehmen עיין: M. Neumann, *Geschichte des Wuchers im Deutsch-land bis zur Begründung der heutigen Zinngesetze*, pp. 159 ff., 393 ff. ביבליוגרפיה מקיפה מצויה אצל: G. Kisch, *op. cit.*, p. 486, n. 115. עיין גם: J. J. Rabinowitz, 'Some Remarks on the Evasion of the Usury Law in the Middle Ages', *Harvard Theological Review* XXXVII (1944), pp. 49 ff. באשר לגרמניה במאה הי"א עיין תש' מהר"מ, פראג, ס' תתצ"ג. לתקופת בעלי התוספות עיין M. Hoffmann, *Der Geldhandel der deutschen Juden während des Mittel-alters bis zum Jahre 1350*, p. 98. לכל המקרים המובאים שם יש להוסיף: מרדכי, ב"ב, תקנ"ה; תש' מהר"ם, פראג, ס' תשמ"ח, תתי"ז (ועיין המקבילות שצינו ע"י בלאך, שם); ספר עץ חיים בתוך חמישה קונטרסין (הוצ' ג"נ קורנול), קב ע"ב. ועיין לקמן פרק ג, הערה 49.

(1) התשובות תתע"ג—תתקי"ד בתוך תש' מהר"מ, פראג, הם פרי עטו של ר' יהודה הכהן בעל ספר הדינים. עיין: א' גרוסמן, 'ר' יהודה הכהן וספרו "ספר הדינים"', עלי ספר א [תשל"ה], עמ' 19—20. (2) משה אריה בלאך הוציא בשנת תרנ"ה בבודפשט מהדורה מדעית של דפוס פראג. ההערות מועילות הרבה, אך לא תמיד דייק בהעתקת הטקסט המקורי. השתמשנו, כמובן, בדפוס ראשון, אך לפעמים ציינו להערותיו של בלאך במהדורתו.

שלווה, ברם התשלום יהיה ממשכוננו של היהודי ועל חשבוננו. האם בוצעה כאן הלואה בין יהודי לחבירו ?

מתווכים יהודים ונכרים, המקשרים את ההיצע עם הביקוש, משכון החורז וממושכן, המאפשר את מוביליות האשראי, ומוסד ה־Schadennehmen, הפתרון של שכבות רבות של החברה למחסור כרוני במטבע — הן הן הבעיות שעמדו במרכזו עיונה של ההלכה באירופה בראשית ימיה.

* * *

צ ר פ ת

הדיון הראשון ששרד בידינו בשאלות הללו היא תשובתו של רש"י. התשובה נכתבה בראשית דרכו, כאשר על אף היותו בטוח-למדי בדעותיו בהביעו אותן בצנעה בחוג מקורביו, עדיין לא רכש לא את הסמכות ולא את הבטחון העצמי לחוות דעתו בשער בת-רבים, כאשר נגדה דעתו את מוסכמות החברה דאז. ואלה דברי רבנו שלמה: *

4 נוסח התשובה המובא בפנים הוא על-פי ספר התרומות (שלוניקי שנו', פ סע"ב; הוצ' גידולי תרומה, ויניציה ת"ג, מ"ו—ד—י) עם שלוש הגהות מכ"י בודלי 566, דף 11 ע"ב—12 ע"א; ספר איסור והיתר (הוצ' א"ח פריימן), עמ' 52—53; ספר האורה, ב, עמ' 217—218. מקבילות צוינו ע"י אלפנביין בתשובות רש"י, ס' מ"ט, רכ"ט, ועליהם יש להוסיף: כ"י קימברידג' Add. 2580 דף 108 ע"א. השיבושים שתוקנו הם כדלקמן: (א) 'תחת יד' שבספר התרומות והאורה (כך הוא בכ"י בודלי 653, דף 131 ע"א, שממנו העתיק באבער) חסר משמעות; (ב) 'שלא יתכוין מתחילה קנסינן ליה' (כך הוא בדפוס ראשון). החיספוס הלשוני ניכר, וכבר הרגישו בזה גם המדפיסים של מהדורת פראג (שס"ה) גם ר' עזריה פייגו. הואיל וספרות דבי רש"י עוד לא נדפסה נבצר מהם לדעת שלפנינו השמטה בשל הדומות, ולא נותר להם אלא להגיה 'דקנסינן ליה' או 'דאז קנסינן ליה'; (ג) 'שמורה הלכה למעשה'. לשון ספר התרומות זקוקה לתיקון ('שמורה כן הלכה למעשה' — עיין לדוגמא ה'גירסא' באורחות-חיים, ב, עמ' 446) והעדפתי להגיה לפי הספרות דבי רש"י, בפרט שידועים אנו (עיין לקמן, עמ' 50), שרש"י התכתב עם רבנו דוד בענייני ריבית. אם רוצה בעל-דין לבוא ולחלוק, שבעת כתיבת תשובה זו ידע רש"י על אודות הוראתו של רבנו דוד, ברם לא קיבל ממנו (אישית) שום תשובה — הרשות בידו.

(1) בעבודתנו השתמשנו, כמוכן, בדפוס ראשון ספר התרומות, ברם מאחר שהוצאה זו היא יקרת מציאות, במקומות שלא היו שינויים בין הדפוסים, צוינו מראי-המקום לפי דפוס ויניציה שצולם לאחרונה; (2) א"ח פריימן התחיל להוציא לאור האיסור והיתר של רש"י מתוך כתבי-יד ירושלים 749, 4° 2623, 8°. ההדפסה הופסקה באמצע, ברם הגליונות שיצאו כורכו ונדפסו לאחרונה (ירושלים תשל"ג). (עוד כ"י של אר"ה נמצא בספרייה העירונית והאוניברסיטאית של פרנקפורט א.מ. 69, 8°. בקטע דילן [דף 29 ע"א] הנוסח זהה עם כתבי-היד הירושלמיים); (3) נוטה אני לקבל את נוסח ספר התרומה כמקורי, ואת זה של כ"י בודלי 566 כטקסט ערוך, כענף אחר של הטקסט בספרות דבי רש"י, משום שקשה לי להאמין, שמישהו היה משכתב תשובה בשם רש"י בגוף ראשון וכותב 'ידע אני היתרן' וכו'; (4) מאחר שהיה עלי להגיה 'תחת יד גוי' מתוך האו"ה, השתמשתי לנוחיות הקורא בכל התשובה במלת 'גוי', כפי הנוסח שבספרות דבי רש"י

וששאלתם: אם ישראל נותן משכונות לגוי ב"ח [בעל-חוב] למשכנן לישראל אחר תחת יד גוי⁵, אם מותר לאותו ישראל אחר לגבות הרבית מן הגוי כיוון שיוצא מכיסו של ישראל, או לא? תשובה: זה ששאלת' הוי יודע שמותר, והמונע הרי זה חסיד שוטה. ובלבד שלא יתכוין מתחילה על כך, אבל הכיר במשכונו של ישראל בתחילה קנסינן ליה.

ומה ששאלת': אם ישראל נותן משכון שיש לו מגוי ואמר לישראל הלוה לי מה שיש על המשכון. ואקבל הריבית שעלה עליו עד אותו היום ומכאן ואילך תעלה לך ריבית, ששאלתם אם מותר לישראל זה לקבל הריבית מיד הגוי ולתנו לחבירו. הוי יודע שמותר שלא אסרה תורה אלא ריבית הבאה מלוה למלוה.

ושתי תשובות הללו אני יודע התירן, ומונע אני להורות מפני לעגי שפה עד שמצאתי סיניג⁶ לדברי ממורי ר' דוד הלוי שהורה לי הלכה למעשה.

את שני המקרים חושב רש"י למותרים, אך הוא בטוח בקשר לראשון הרבה יותר מאשר בקשר לשני. כל-כך מובן-מאליו נראה לו העניין, שאפילו לא טרח גלות לנו את נימוקיו. למזלנו נצטייר המקרה השני בעיניו כטעון בירור, ואת היתרו נימק בדברי רבא:

שרי ליה לאינש למימר ליה לחבריה הילך ד' זוזי ואזופיה לפלגיא זוזי, לא אסרה תורה אלא ריבית הבאה מלוה למלוה.⁷
(מותר לאדם לומר לחברו "הילך ארבע זוזים והלווה לפלוגי זוזי" [מפני] שלא אסרה תורה אלא ריבית הבאה מלווה למלווה. לאמור: תשלום הריבית

ובכ"י בודלי במקום 'ע"א' שבספר התרומות. והנקרנים יתפסו אותי על כך; (5) עיין לקמן פרק שלישי, בסוף הערה 33. (6) כתב-היד היחיד של ספר התרומות, קימברידג' Add. 489 מגיע רק עד שער מ"ה. וממילא אי-אפשר להסתייע ממנו.

5 תחת ידי גוי = sub christiano, שפירושו: 'בתור רכושו של הגוי'. לשימוש ב- sub עבור fronting, אם כי בתקופה יותר מאוחרת, עיין בתעודות שנתפרסמו ב- *Révue Belge de Philologie et d'Histoire IX* (1930), pp. 910-912.

6 פ': היווק. עיין תשובות רש"י, הקדמה, עמ' 40; חולין מו ע"ב סד"ה שלא. בתקופת בעלי התוספות מיעטו להשתמש בביטוי זה, אבל עוד מוצאים אותו בתחילת המאה הטי"ו (כ"י מונטיפיורי 108, דף 75 ע"ב). מקורו, כנראה, משתי אמרות זהות: 'חכמים עשו סייג לדבריהם', ו'חכמים עשו חזוק לדבריהם'. הרב ש' ליברמן העירנו על דברי רש"י בנדה ג ע"ב ד"ה סייג. ועיין גם בפירוש המיוחס לרש"י לאבות ג, יג, ובחוקי התורה במקורות התולדות החינוך בישראל, אסף א, עמ' יא. כשימוש זה בסייג נעשה נדיר יותר, התחילו ההגהות. באורחות-חיים תוקן הוא ל'סיוע' כמו שה'סייג' בתשובה מתקופת טרם-תתנ"ו בתש' מהר"ח, או"ז, ס' קע"ו (והגירסא מקוימת ע"י כ"י מונטיפיורי 134, דף 126 ע"ד) תוקן בספר הפרדס (קושטא, עמ' יו; וורשה, ס' רנ"ט) ל'סמך'.

7 ב"מ סט ע"ב. (גירסת כ"י מינכן, בדקדוקי סופרים, שם, היא תוצאה של השמטה בשל הדומות. לית מאן דפליג, שריבית מצד שלישי למלווה אינה בכלל איסור ריבית).